

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук,
завідувачка відділу психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-6710-5964>
ostapenko.iryana.vit@gmail.com

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МОЛОДІ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення особливостей трансформації національної ідентичності молоді, яка перебувала під окупацією, і визначенням напрямів її розвитку на деокупованих територіях.

Мета статті полягає в обґрунтуванні моделі соціально-психологічного супроводу розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій.

Методологія. Здійснено аналіз емпіричних досліджень, проведених на деокупованих територіях України, з метою виявлення показників трансформації національної ідентичності. Проведено власне дослідження з використанням проєктивної методики «Географія візуальних образів» (колажів). На основі детального аналізу встановлено напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України.

Результати. Національну ідентичність представлено як усвідомлення належності до політичної нації – спільноти, що має власну назву, свій досвід державності, мову, традиції, міфи і символіку, спільні цінності, географічне та етносоціальне походження, історичну пам'ять й очікування щодо майбутнього. Запропонована модель соціально-психологічного супроводу розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій охоплює: основні принципи, компоненти та етапи супроводу; показники трансформації національної ідентичності, що відбулися внаслідок перебування під окупацією; напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України; структурні елементи супроводу і релевантні засоби розвитку національної ідентичності. За результатами дослідження визначено напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України: відновлення єдності, подолання соціальної ізоляції, відновлення довіри до співгромадян і держави, психологічна підтримка з урахуванням травматичних наслідків для ідентичності, нейтралізація впливу російських наративів, відновлення культурних і родинних зв'язків з Україною. Виокремлено показники трансформації національної ідентичності молоді, що стали наслідком її перебування під окупацією: брак відчуття безпеки через українську ідентичність; травмованість, відчуття неповноцінності; амбівалентні почуття, невпевненість; прагнення відмежуватися від російської ідентичності; зміцнення української ідентичності; брак єдності, соціальна ізоляція.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні інструментарію для дослідження національної ідентичності молоді деокупованих територій України.

Ключові слова: національна ідентичність; молодь деокупованих територій; соціально-психологічний супровід; травмована ідентичність; напрями розвитку національної ідентичності.

Iryna Ostapenko

PhD in Psychological Sciences,
Head of Department for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-6710-5964>
ostapenko.iryana.vit@gmail.com

MODEL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF YOUTH' NATIONAL IDENTITY IN THE DEOCCUPIED TERRITORIES

The relevance of the study is caused by the need to identify the features of the transformation of the national identity of youth under occupation, and determining the directions of its development in the deoccupied territories.

The aim of the article is to substantiate the model of socio-psychological support for the development of national identity of youth in the deoccupied territories.

Methodology. An analysis of empirical research conducted in the deoccupied territories of Ukraine was carried out in order to identify indicators of the transformation of national identity. Our own research was conducted using the projective methodology “Geography of visual images” (collages). Based on the analysis, the directions of development of the national identity of the youth of the deoccupied territories of Ukraine were established.

The **results.** National identity is considered as the awareness of belonging to a political nation – a community that has its own name, its own experience of statehood, language, traditions, myths and symbolism, common values, geographical and ethnosocial origin, historical memory and expectations for the future. The proposed model of socio-psychological support for the development of national identity of youth in the deoccupied territories includes: basic principles, components and stages of support; indicators of national identity transformation that occurred as a result of being under occupation; directions for the development of national identity of youth in the deoccupied territories of Ukraine; structural elements of support and relevant tools of developing national identity. According to the results of the study, directions for the development of national identity of youth in the deoccupied territories of Ukraine were determined: restoring unity, overcoming social isolation, restoring trust in fellow citizens and the state, psychological support taking into account traumatic consequences for identity, neutralizing the influence of Russian narratives, restoring cultural and family ties with Ukraine. The following indicators of the transformation of national identity that occurred as a result of being under occupation are highlighted: lack of a sense of security with Ukrainian identity; trauma, feelings of inferiority; ambivalent feelings, insecurity; desire to distance oneself from Russian identity; strengthening of Ukrainian identity; lack of unity, social isolation.

Prospects for further research consist in development of tools for research the national identity of youth in the deoccupied territories of Ukraine.

Key words: national identity; youth of the deoccupied territories; socio-psychological support; traumatized identity; directions of development of national identity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблеми національної ідентифікації молоді в умовах повномасштабної війни набули особливої актуальності та емоційної забарвленості, оскільки впливають на долю майбутнього нації. Особливо гостро відчуються ці проблеми на звільнених територіях, молодь яких не так давно перебувала під фізичним і моральним тиском окупантів, що позначилося на їхньому емоційному стані та уявленнях про себе як представників політичної нації. Безумовно, цей тиск мав різні наслідки для різних людей – від прагнення відмежуватися від російської ідентичності та відстоювання проукраїнської позиції до добровільної співпраці з агресором. На звільнених територіях українці почали більше цінувати українську мову, цікавитися історією країни загалом, а також історією і культурними пам'ятками свого регіону. Звільнені території мають багато нерозв'язаних проблем – від безпекових та економічних до освітніх викликів і потреби в психологічній підтримці та допомозі. Тому увага науковців-психологів має бути зосереджена саме на цих проблемах, зокрема на питаннях національної ідентичності, яка забезпечує стійкість населення у воєнний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У фокусі уваги науковців перебувають різні аспекти національної ідентичності. Учені, зокрема, аналізують динаміку розвитку національної ідентичності (Wodak et al., 2009), сприймання національних символів у контексті спротиву російській агресії (Sliusarevskyi, 2025), вивчають вплив комунікативних практик на національну самоідентифікацію (Жадан, 2016), регіональні особливості національної ідентифікації молоді (Остапенко & Соснюк, 2023), розмірковують над значенням національної ідентичності для психологічної стійкості українців (Горностай, 2025). Від початку повномасштабного вторгнення багато дослідників звертають увагу на важливість національної ідентичності саме під час війни, коли частини території країни потрапляють під окупацію і вона (ідентичність) стає там основою спротиву населення. Розуміння провідної ролі національної ідентичності перегукується з баченням Ф. Фукуями (Fukuyama, 2018), який вважає її сьогодні критично важливою для підтримання успішного політичного порядку. Дослідник розглядає національну ідентичність як запоруку фізичної безпеки; чинник якості державного управління; елемент процесу фасилітації успішного економічного розвитку; умову розвитку довіри в суспільстві і зростання соціального капіталу; стимул для впровадження систем соціального захисту, які пом'якшують

економічну нерівність; основу ефективної взаємодії громадян та урядів, що уможливорює функціонування ліберальної демократії як такої.

У контексті наслідків війни на особливу увагу заслуговують також закордонні дослідження розвитку національної ідентичності на територіях, які вже досить довго перебувають під окупацією. Зокрема, предметом такого вивчення крізь призму територіальності стала ідентичність палестинських дітей та їхніх сімей. Ідеться про те, що розвиток національної ідентичності – це процес, якому територіальність сприяє у формах як соціальних, так і просторових практик, котрі визначають, хто включений, а хто виключений у певному просторі. Цей соціально-психологічний феномен охоплює соціальні практики як колективний досвід, що передається разом з історичною пам'яттю і сучасними умовами окупації. Територіальність розглядають як політично оскаржуваний на багатьох майданчиках процес, який втілює певні уявлення про територіальну належність (Akesson, 2016).

Вітчизняні науковці тривалий час значну увагу приділяють питанням психологічного супроводу модернізаційних процесів в освіті (Фролов, 2013). Дослідниками також запропоновано технологію створення безпечного освітнього середовища, та рекомендації щодо управління комунікативними ризиками в кризових ситуаціях, а також розвитку готовності до надзвичайних ситуацій (Духневич, 2023; Духневич & Сіверс, 2022).

На деокупованих територіях України в період з 2023 по 2025 роки вже проведено значну кількість досліджень. Однак проблема полягає в тому, що досі бракує соціально-психологічного супроводу, а саме належного методичного інструментарію для діагностики та розвитку національної ідентичності молоді цих територій.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні моделі соціально-психологічного супроводу розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Національну ідентичність ми розглядаємо як усвідомлення належності до політичної нації – спільноти, що має власну назву, свій досвід державності, мову, традиції, міфи і символіку, спільні цінності, географічне та етносоціальне походження, історичну пам'ять й очікування щодо майбутнього (Жадан, 2016; Про основні засади..., 2022). Одним з найбільших випробувань для національної ідентичності є перебування під окупацією. Окупація українських територій, якщо говорити про період здобуття Україною незалежності, почалася з 2014 року, коли було окуповано Крим; також російські війська вторглися в Донецьку та Луганську області. Того ж року Україні вдалося звільнити частину захоплених ворогом територій Донеччини і Луганщини. З моменту повномасштабного вторгнення у 2022 році Росія окупувала значну частину української території. Пізніше завдяки контрнаступальним операціям ЗСУ було звільнено багато населених пунктів Харківської, Херсонської і Донецької областей.

За тривалістю перебування під окупацією деокуповані території можна умовно розділити на дві групи: перша, до якої належать Північ і Центр (Київська, Житомирська, Чернігівська області), де окупаційний режим тривав не більше ніж півтора місяця; друга, де окупація тривала близько пів року (Південь – Херсонщина і Миколаївщина, частина Харківської і Донецької областей). Крім того, деякі території були окуповані і деокуповані двічі – у 2014 і 2022 роках (у Донецькій і Луганській областях).

На українських територіях, що на цей час є окупованими (Крим, частини Донецької і Луганської областей), окупаційний режим багато років провадить цілеспрямований інформаційний тиск на українських громадян. Що довше триває окупація, то більшої деформації зазнає національна і громадянська ідентичність, особливо у молодих людей, і тим важчим стає завдання з її розвитку та утвердження.

За даними досліджень, що проводилися останнім часом (2023–2025 р.), на окупованих територіях здійснюється цілеспрямований вплив на населення з метою

стирання української ідентичності, нав'язування відчуття безальтернативності вибору щодо питань ідентичності і просування нарративу про «один народ».

За результатами дослідження громадської думки громадян України, які перебували на тимчасово окупованій території, окупанти найчастіше застосовують такі методи впливу на місцеве населення: залякування, фізичний і психологічний тиск, викрадення, взяття в заручники, шантаж; створення атмосфери страху і недовіри, невизначеності, безперспективності; блокування доступу до незалежних джерел інформації, цілеспрямовану і систематичну дезінформацію; доведення людей до зубожіння і голоду; економічний тиск, примус до отримання паспортів громадян рф задля здійснення підприємницької діяльності, отримання медичної допомоги тощо; підкуп та схиляння до колаборації (Гладунов & Богданець, 2023). Також дослідники виокремлюють такі засоби впливу на українську ідентичність, як семіотичне стирання, під яким розуміють заміну української символіки російською, а також зміну назв населених пунктів, вулиць російськими відповідниками, примусовий перехід на російську мову, зокрема в освіті, за формального збереження в програмі української мови. Також у рамках цієї стратегії робляться спроби «історичного пояснення» захоплення територій як таких, «що завжди історично були російськими». Значного психологічного тиску і переслідування зазнає населення через інакодумство, що призводить до мовчання людей та сепарації. Відповідно, сепарація і мовчання ведуть до втрати відчуття підтримки серед українців та місцевої громади (Міхеєва та ін., 2025).

За результатами дослідження культурних практик і потреб населення деокупованих і прифронтових територій, війна та її наслідки призвели до відчутної соціальної ізоляції та роз'єднання людей у громадах. Ізоляція поглиблюється не лише всередині громад – схожі процеси відбуваються на рівні окремих громад, областей і регіонів України. Разом з тим наслідком окупації є те, що всі опитані відмовилися від споживання російського культурного контенту, незалежно від віку. Багато респондентів «відкрили» для себе українську культуру, як давню, так і сучасну, саме під час війни (Група «Рейтинг», 2024).

Окупація, за даними досліджень, у підсумку мала також несподіваний ефект: зріс інтерес респондентів до української історії, культури та локальної історії громад. Багато респондентів зазначали, що саме війна пробудила їхню цікавість до історії громади, її назви, тих пам'яток, що розміщені на її території (*Результати соціологічного...*, 2024).

Загалом, якщо проаналізувати дані досліджень, проведених на деокупованих територіях України, можна дійти висновку, що в більшій частини населення після пережитого досвіду національна ідентичність зміцнилася, зріс інтерес до української історії, культури.

Під час проведення власного дослідження з вивчення психосемантичних особливостей візуалізації уявлень про людей на окупованих і деокупованих територіях ми скористалися проєктивною методикою «Географія візуальних образів», в основу якої покладено техніку створення колажу. Ця методика пройшла багаторічну апробацію в наших наукових і прикладних психологічних дослідженнях. Для інтерпретації результатів використано інтерпретаційну схему, розроблену О. Соснюком (2012). У дослідженні взяли участь 242 респонденти (188 жінок і 54 чоловіки) віком 18-19 років, з них 55 осіб – молодь деокупованих територій.

На основі аналізу даних дослідження, а саме частоти запропонованих зображень, їхніх значень та особливостей локалізації на аркуші, вдалося створити типові колажі «Людина на окупованих територіях» і «Людина на деокупованих територіях». Результати нашого дослідження цілком узгоджуються з результатами наведених вище досліджень.

Розгляньмо узагальнені результати для колажів «Людина на окупованих територіях» (рис. 1).

Сутнісні характеристики. Людина в неволі, переживання страху, страждання, пригніченість, хронічний стрес, але при цьому збереження національної ідентичності, спротив, боротьба за повернення в Україну.

ідеалізація уявлень про Україну і все українське, що також має свої негативні наслідки, оскільки очікування щасливого життя після деокупації стикаються із суворою реальністю байдужості з боку влади і співгромадян до їхніх проблем.

З огляду на результати досліджень можна означити такі *напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України*:

- відновлення єдності, подолання соціальної ізоляції як на індивідуальному рівні, так і на рівні громад і держави в цілому;
- відновлення довіри до співгромадян і держави;
- психологічна підтримка з урахуванням травматичних наслідків для ідентичності;
- нейтралізація впливу російських наративів;
- відновлення культурних і родинних зв'язків з Україною;
- підтримка з боку держави і громад, що не були окуповані, увага й допомога у вирішенні проблем.

Як *основні соціально-психологічні умови розвитку національної ідентичності* слід виокремити: особливості освітнього середовища, насамперед його відповідність критеріям безпеки та наявності ознак розвивального; сімейне виховання; соціальні настановлення, ціннісні смисли; особливості інформаційного середовища (його демократичність і можливість вільного вибору інформаційних джерел).

Утвердженню національної ідентичності спільноти, на думку науковців, може сприяти залучення різноманітних засобів – від формулювання національної ідеї і створення популярного контенту українською мовою до відновлення історичної пам'яті, культурних традицій та звичаїв, утвердження специфічних для національної спільноти практик соціальної взаємодії та формування відчуття причетності до славетного минулого свого народу і до боротьби за державну незалежність (Жадан, 2025).

Отже, запропонована модель соціально-психологічного супроводу розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій охоплює: основні принципи, компоненти й етапи супроводу; показники трансформації національної ідентичності, що є наслідком перебування під окупацією; напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України; структурні елементи супроводу і релевантні засоби розвитку національної ідентичності.

За результатами аналізу емпіричних досліджень, проведених на деокупованих територіях, і дослідження з використанням методики колажів можемо зробити такі

ВИСНОВКИ

1. Основними напрямками розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України є відновлення єдності, подолання соціальної ізоляції, відновлення довіри до співгромадян і держави, психологічна підтримка з урахуванням травматичних наслідків для ідентичності, нейтралізація впливу російських наративів, відновлення культурних і родинних зв'язків з Україною.

2. Про трансформацію національної ідентичності, що відбулася внаслідок перебування під окупацією, свідчать такі показники: втрата відчуття безпеки через українську ідентичність; травмованість, відчуття неповноцінності; амбівалентні почуття, невпевненість; прагнення відмежуватися від російської ідентичності; зміцнення української ідентичності; брак єдності, соціальна ізоляція.

3. Запропонована модель соціально-психологічного супроводу розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій охоплює: основні принципи, компоненти й етапи супроводу; показники трансформації національної ідентичності, що є наслідком перебування під окупацією; напрями розвитку національної ідентичності молоді деокупованих територій України; структурні елементи супроводу і релевантні засоби розвитку національної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому розробленні інструментарію для дослідження національної ідентифікації молоді деокупованих територій України.

Декларація про конфлікт інтересів Авторка заявляє про відсутність потенційних конфліктів інтересів щодо дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Фінансування Дослідження проведено в межах науково-дослідної теми «Науково-методичний супровід розвитку національної і громадянської ідентичності молодого покоління деокупованих територій» (номер державної реєстрації: 0125U000205) відділу психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Подяки. Авторка публікації висловлює подяку студентам, що взяли участь у дослідженні, а також науковцям відділу психології політичної поведінки молоді Інституту.

Список використаних джерел

Гладунов, О. В., & Богданець Н. М. (2023). *Аналітичний звіт за результатами дослідження громадської думки громадян України, які перебували на тимчасово окупованій території*. Київ: Вістка. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/21102.pdf>

Горностай, П. (2025). Історико-культурні передумови психологічної стійкості українців. *Проблеми політичної психології*, (18(32)), 42–61. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol18-Year2025-227>

Група «Рейтинг». (2024). *Культурні практики та потреби для відновлення населення у деокупованих та прифронтових громадах*. <https://www.ratinggroup.ua/news/kulturni-praktiki-ta-potrebi>

Духневич, В. (2023). Готовність до надзвичайних ситуацій: формуємо безпечне середовище. *Проблеми політичної психології*, (13(27)), 77–85. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-128>

Духневич, В. М., & Сіверс, З. Ф. (Уклад.). (2022). *Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу: методичні рекомендації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. <https://psy-lpr.at.ua/Materials/2022-Final/DukhnevichMetodRek2022maket.pdf>.

Жадан, І. (2016). Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*, (3(17)), 3–11.

Жадан, І. В. (2025). До питання про концептуальні засади утвердження громадянської та національної ідентичності української молоді. *Утвердження української національної ідентичності в умовах воєнного стану: стратегічні орієнтири та інноваційні практики: збірник наукових праць* (с. 27–32). Івано-Франківськ: НАІР. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745971/>

Міхеєва О., Данилов С., Семиволос І., & Плуз, Ш. (2025). «Місце, де панує мовчання»: важелі та методи русифікації на окупованих територіях України. (Аналітичний звіт. Проект «Покращення розуміння населення окупованих територій та надання йому допомоги шляхом трансформаційних досліджень, що проводяться громадами»). AMES, IN2.

Остапенко, І. В. (2016). Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Український психологічний журнал*, 2(2), 73–84.

Остапенко, І. В., & Соснюк, О. П. (2023). Психосемантичне дослідження національної ідентифікації та уявлень про майбутнє молоді різних регіонів України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, 4, 35–39. doi: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.7>

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

Соснюк, О. П. (2012). Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях. *Наука і освіта*, 9, 201–205.

Фролов, П. Д. (2013). Психотехнології супроводу модернізаційних процесів в освіті та суспільстві. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, (32(35)), 251–262.

Akesson, B. (2016). Palestinian Children Forging National Identity through the Social and Spatial Practices of Territoriality. In Z. Millei, R. Imre, (Eds.), *Childhood and Nation. Critical Cultural Studies of Childhood*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9781137477835_8

Fukuyama, F. (2018). Why National Identity Matters. *Journal of Democracy*, 29(4), 5–15. <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2018.0058>

Slusarevskiy, M. (2025). Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression. *Insight: the Psychological Dimension of Society*, 13, 374–407. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-13-16>

Wodak R., Cillia de, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP.

References

- Akesson, B. (2016). Palestinian Children Forging National Identity through the Social and Spatial Practices of Territoriality. In Z. Millei, R. Imre (Eds.), *Childhood and Nation. Critical Cultural Studies of Childhood*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9781137477835_8 (in English)
- Dukhnevych, V. (2023). Hotovnist do nadzvychainykh situatsii: formuiemo bezpechne seredovyshe [Emergency preparedness: creating a safe environment]. *Problemy politychnoi psykholohiyi* [Problems of Political Psychology], (13(27)), 77–85. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-128> (in Ukrainian)
- Dukhnevych, V. M., & Sivers, Z. F. (2022). Zabezpechennia psykholohichnoi bezpeky uchasnykiv osvithnoho protsesu: metodychni rekomendatsii [Ensuring the psychological safety of participants in the educational process: methodical recommendations]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. <https://psy-lpr.at.ua/Materials/2022-Final/DukhnevichMetodRek2022maket.pdf>. (in Ukrainian)
- Frolov, P. D. (2013). Psykhotekhnolohii suprovodu modernizatsiinykh protsesiv v osviti ta suspilstvi [Psychotechnologies of support of modernization processes in education and society]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], (32(35)), 251–262. (in Ukrainian)
- Fukuyama, F. (2018). Why National Identity Matters. *Journal of Democracy*, 29(4), 5–15. <https://dx.doi.org/10.1353/jod.2018.0058> (in English)
- Gornostai, P. (2025). Istoryko-kulturni peredumovy psykholohichnoi stiikosti ukraintsv [Historical-cultural background of ukrainians' psychological resilience]. *Problems of Political Psychology*, 18(32), 42–61. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol18-Year2025-227> (in Ukrainian).
- Hladunov, O. V. & Bohdanets, N. M. (2023). *Analitichnyi zvit za rezultaty doslidzhennia hromadskoi dumky hromadian Ukrainy, yaki perebuvaly na tymchasovo okupovaniy terytorii* [Analytical report on the results of a public opinion survey of Ukrainian citizens who were in the temporarily occupied territory]. Kyiv: Vistka. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/21102.pdf> (in Ukrainian)
- Kulturni praktyky ta potreby dlia vidnovlennia naseleння u deokupovanykh ta pryfrontovykh hromadakh* [Cultural practices and needs for population recovery in deoccupied and frontline communities]. (2024). Hrupa «Reytnh». <https://www.ratinggroup.ua/news/kulturni-praktiki-ta-potrebi> (in Ukrainian)
- Mikheyeva, O., Danylov, S., Semyvolos, I., & Pluz, S. H. (2025). «Mistse, de panuie movchannia»: vazheli ta metody rusyfikatsii na okupovanykh terytoriiakh Ukrainy. *Analitichnyi zvit. Proiekt «Pokrashchennia rozuminnia naseleння okupovanykh terytorii ta nadannia yomu dopomohy shliakhom transformatsiinykh doslidzhen, shcho provodyatsia hromadamy»* [«A Place of Silence»: Levers and Methods of Russification in the Occupied Territories of Ukraine. Analytical Report. Project «Improving Understanding and Assistance to the Population of the Occupied Territories through Community-Based Transformational Research»]. AMES, IN2. (in Ukrainian)
- Ostapenko, I. V. (2016). Kontseptualni zasady doslidzhennia komunikatyvnykh baryeriv natsionalnoi ta hromadianskoi samoidentyfikatsii. [Conceptual principles of the study of communicative barriers of national and civic self-identification]. *Ukrayinskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2(2), 73–84. (in Ukrainian)
- Ostapenko, I. V. & Sosniuk, O. P. (2023). Psykhosemantychni doslidzhennia natsionalnoi identyfikatsii ta uyavlen pro maibutnie molodi riznykh rehioniv Ukrainy [A psychosemantic study of national identification and ideas about the future of youth in different regions of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology], 4, 35–39. doi: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.4.7> (in Ukrainian)
- Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti: Zakon Ukrainy [On the basic principles of state policy in the field of strengthening Ukrainian national and civic identity: Law of Ukraine]. 13.12.2022 r. № 2834-IX. (2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukrainian)
- Sliusarevskyi, M. (2025). Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression. *Insight: the Psychological Dimensions of Society*, 13, 374–407. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-13-16> (in English)
- Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of visual images in applied research]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201–205. (in Ukrainian)
- Wodak, R., Cillia de, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP. (in English)
- Zhadan, I. (2016). Komunikatyvni praktyky yak chynnyk hromadyanskoï i natsionalnoi samoidentyfikatsiyi: teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia [Communicative practices as a factor of civic and national self-identification: theoretical and methodological foundations of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii*, (3(17)), 3–11. (in Ukrainian)
- Zhadan, I. V. (2025). Do pytannia pro kontseptualni zasady utverdzhennia hromadyanskoï ta natsionalnoi identychnosti ukraïnskoi molodi [On the issue of the conceptual principles of establishing the civic and national identity of Ukrainian youth]. *Utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi identychnosti v umovakh voïennoho stanu: stratehichni oriientyry ta innovatsiini praktyky* [Establishing the Ukrainian national identity under martial law: strategic guidelines and innovative practices] (pp 27–32). Ivano-Frankivsk: NAIR.

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745971/>